

Олена Юрійчук,

аспірантка кафедри теорії та філософії права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національного університету «Львівська політехніка»

ДО ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ

Розглянуто концепцію толерантності як один з принципів ліберальної філософської думки, проаналізовано зміни парадигм у «класичному» та сучасному філософсько-правовому розумінні доктрини. Виокремлено важливість комунікації у процесі розвитку терпимості, а також окреслено основні підходи до розуміння толерантності та її характерних рис.

Ключові слова: діалог культур, глобалізація, лібералізм, культурний плюралізм, права людини, рівність, громадянське суспільство, комунікація, терпимість, толерантність.

Юрійчук Е.

К філософсько-правовому аналізу поняття толерантності

Рассмотрена концепция толерантности как один из принципов либеральной философской мысли, проанализированы изменения парадигм в «классическом» и современном философско-правовом понимании доктрины. Выделены важность коммуникации в процессе развития терпимости, а также обозначены основные подходы к пониманию толерантности и ее характерных черт.

Ключевые слова: диалог культур, глобализация, либерализм, культурный плюрализм, права человека, равенство, гражданское общество, коммуникация, терпимость, толерантность.

Yuriichuk O.

To philosophical and legal analysis the concept of tolerance

The article deals with the concept of tolerance as one of the principles of liberal philosophical thought. Changes of paradigms in «classical» and modern philosophical and legal understanding of doctrine are analyzed. The importance of communication in the development of tolerance is highlighted, and the main approaches to understanding tolerance and its characteristic features are outlined.

Keywords: cultural dialogue, globalization, liberalism, cultural pluralism, human rights, equality, civil society, communication, toleration, tolerance.

Постановка проблеми. Сучасні реалії щоденно демонструють, що у процесі розвитку та взаємодії безлічі культур першочерговими постають питання міжнаціональних й міжособистісних зв'язків, що призводить не до бажаного діалогу культур, а до загрози виникнення конфліктних ситуацій. Відповідно глобалізація, яка видається, рухається у напрямку вестернізації та нав'язування єдиної, спільної культури з чіткими рисами західних елементів, потребує винайдення інструменту, який полегшить взаємодію та стане компромісним у вирішенні конфліктних питань. Цю роль може якнайкраще виконати філософсько-правовий концепт толерантності.

Втім якщо проаналізувати сучасний правовий та медійний простір на питання використання цього терміну, можна зрозуміти, що у першому випадку частіше за все поняття «толерантності» використовується як означення пасивного ставлення до інакшості, а в останньому – стає одним з варіантів спекуляції на бажаній моделі поведінки. В обох наведених прикладах спостерігається ігнорування філософсько-правового підтексту поняття, відсутність його чіткого розуміння та застосування на практиці, що відповідно призводить до конфронтації між протилежними процесами культурно-національної ідентифікації та культурної уніфікації, а світ перетворюється на провінцію, піддану неконтрольованим процесам глобалізації.

Аналіз досліджень і публікацій. Поняття «толерантності» стало частиною наукового словника ще за XVI ст., коли було вжито у Нантському едикті 1598 р., пізніше отримавши розвиток у «Посланні про віротерпимість» Джона Локка. Більш сучасні напрацювання можна знайти у працях таких науковців, як П. Ніколсон («Толерантність як моральний ідеал»), М. Уолцер (який досліджував поняття та історичні режими толерантності у праці «Про толерантність»), Е. Ландберга, В. Лекторського («Про толерантність, плюралізм і критицизм»), М. Хом'якова («Толерантність: парадоксальна цінність»), С. Рубінштейна,

В. Свідерського, В. Соловйова, С. Бенхабіб, В. Золотухіна, С. Ільїнської, В. Кимліки, Н. Мерзлякової, В. Некрасова, Н. Шихардіна, А. Лазурського, М. Бубер, О. Шаюка, М. Рожкова та ін.

Мета статті спрямована на аналіз поняття толерантності та дослідження його розуміння через філософсько-правову проблематику.

Виклад основного матеріалу. Криза діалогу культур всередині суспільства, яке бажає зберегти власну культурну ідентичність, проблемні питання, які виникли на тлі глобалізаційної та міграційної політики, потребують кращого усвідомлення змісту поняття толерантності та його практичного використання на приватному та публічному рівнях. Як зазначає Е. Ландберг, сучасна концепція толерантності поєднує в собі кілька змістовних течій: це, по-перше, балансувальна сила між ксенофобією та надмірною турботою про те, що для переважаючої більшості є «інакшим», по-друге, толерантність – це варіант взаємодії соціальних та релігійних питань, які визначаються соціумом як проблемні чи провокаційні, а також це – ціннісний аспект правової концепції, яка вирішує проблему поділу суспільства на «нас» та «них» (окрім того, це поняття стає дедалі більш популярним у вжитку – 108 згадок у шведськомовному сегменті преси у 1990 році та 5006 у 2016 році відповідно) [1, с. 9].

Повертаючись до філософсько-правового підґрунтя поняття толерантності, вважаємо за необхідне наголосити на його поєднанні з основними ідеями доктрини лібералізму. Латинське слово «liberalis» перекладається як «свобода» і цей принцип виступає означенням головної ідеї доктрини лібералізму. Так, її вияв можна прослідкувати у працях філософів Нового часу, які аналізували ідею природних прав людини: «життя, свобода та власність» (Дж. Локк), «безпека, свобода, право на життя» (Г. Спенсер), «життя, свобода, стремління до щастя» (положення, відображені у американській декларації Т. Джефферсона), «свобода, власність, безпека і спротив гніту» (ідеї французької декларації) тощо [8, с. 314].

Доповнює принцип свободи раціональний підхід до розуміння доктрини, який пропонує аналізувати права та свободи з точки зору їх користі та загального блага, та наголошує на необхідності поєднання принципу свободи з *рівністю* (на думку Л. фон Мізеса, рівність повинна бути не всередині суспільства, адже неможливо зрівняти унікальних індивідів, а перед законом, спрямовуючи всі зусилля на підтримку соціального миру та знищуючи будь-які класові привілеї [6, с. 11]), *миру* (війна має бути відкинута як з гуманістичних, так і з раціональних міркувань, оскільки для людини як «суспільної тварини» воєнні дії призводять до соціального й економічного занепаду [8, с. 315]) і *власності* (загальне благо, переконаний Л. фон Мізес, може існувати лише у суспільстві, в якому існує поділ приватної власності [6, с. 11]).

Забезпечення основних принципів концепції лібералізму можливе лише у випадку осмислення та застосування у концепції прав людини толерантності або терпимості, яку філософи Нового часу вважали чесною соціальною етикою [8, с. 315]).

У «класичному» вияві ліберальної доктрини, який С. Ільїнська також пропонує виокремлювати на основі праць Дж. Локка, І. Канта, Дж. Ст. Мілля та ін., «ліберальна терпимість – це такий спосіб ставлення до «Іншого», в межах якого особливості особистого життя сприймаються байдуже» [3]. З іншого боку, беручи за основу тривалу та безкінечну еволюцію людського суспільства, що призводить до його самоорганізації за допомогою свідомих зусиль її членів [16], на перший план у сучасній філософсько-правовій науці та реальному стану суспільства виходить комунікація та прояв терпимості як громадський ідеал та ознаку вірності шляху до прогресу. Таке традиційне уявлення суті ліберальної соціально-правової доктрини було розвинуто у середині ХХ ст., зокрема у працях В. Кимліки, М. Уолцера та П. Ніколсона, які, усвідомлюючи пришвидшення глобалізації та її вплив на суспільний розвиток, максимально видозмінювали філософсько-правову доктрину з орієнтиром на проблеми права та моралі, прав та свобод людини у нетрадиційних реаліях. Як зазначає Д. Чернушенко, філософсько-правові вчення змістили акцент зі сфери природи у сферу соціальності, із законів необхідності у межі принципи свободи, моралі та моральності [15, с. 96].

Одним з послідовників такого підходу став філософ та політолог Ю. Габермас, який здійснив аналіз становища особи всередині держави, її прав та свобод через переосмислення наукових здобутків у сфері соціального права, структуралізму, соціології та феноменології з урахуванням сучасних політико-правових реалій, результатом чого стала концепція «теорії комунікативної дії». В межах цього дискурсу правові норми поділяються на ті, які мають процедурний характер, та ідеальний: в першому випадку ми можемо говорити про норми, які застосовуються на практиці, а в другому – ті, які є аналогом природного права і становлять основу раціонального осмислення їх співвідношення. Так, підкреслює А. Назарчук, мова йде про аргументаційний дискурс на основі етики дискурсу, який стає «найвищою інстанцією громадського життя» та передумовою прийняття виважених рішень: «Теорія комунікативної дії» Ю. Габермаса вивела, що раціональне виникає і розвивається у самій сфері комунікацій, і процеси, що відбуваються в цій сфері, є визначальними

чинниками громадського розвитку. Саме комунікативний дискурс, на думку Ю. Габермаса, створює той простір свободи, в якому індивіди на основі згоди здатні впливати на хід історичного процесу, бути його реальними суб'єктами» [9]. Право у концепції Ю. Габермаса – невід'ємна деталь соціальної взаємодії, яка забезпечує водночас фактичне визнання одними громадянами прав інших (основа концепції толерантності), а також можливість легітимації правових норм, в межах яких закон здійснюється іншими, власне повагу до нього, а самі норми отримують вільне визнання з боку кожного члена правового співтовариства [4].

Громадянське суспільство – це основний рушій демократії й всередині нього необхідно здійснювати поділ влади та мудро врівноважувати соціально значимі інститути для полегшення комунікації.

Пропонуючи поділ комунікації на «неістинну», яка є результатом владного панування, спотворює соціально-правові стосунки і виступає формою радикального відчуження та пригнічення людини в суспільстві та «істинну», яка повертає людині ідентичність, водночас зберігаючи повагу до її прав та свобод [15, с. 98]. Ю. Габермас зазначає, що «...з досягненням соціального світу і переходом до нормативних стосунків усі соціальні стосунки приймають беззастережно етичний характер. Золоті правила підпорядкування закону етично потрібні з метою визначення змісту як соціальних ролей, так і норм, головних у будь-якому моральному конфлікті, оскільки вони зумовлюють додаткові поведінкові очікування і належну симетрію прав і обов'язків» [13].

Таке твердження чітко окреслює ціннісний характер комунікації у соціально-правових реаліях і доводить необхідність не лише державно-правового регулювання стосунків спільнот чи індивідів, відмінних за певними рисами чи особливостями, а й внутрішньої організації соціуму. Важливим також є виокремлення концепції «*Homo politicus*», тобто своєрідного образу людини, яка розглядається крізь призму трансцендентального сприйняття і здатна переступити межі соціальної зумовленості власної поведінки, мислення та визначати чи змінювати власну свободу [12].

В рамках наведеного дискурсу категорія толерантності постає важливою філософсько-правовою концепцією, яку, на нашу думку, доцільно підвести під «істинну» форму комунікації та визнати гарантом забезпечення легітимності існування суспільства. Визнання відмінностей помалу витісняє «універсальніську» концепцію єдиних прав людини, яка була запроваджена з прийняттям Загальної декларації прав людини і, як зазначає М. Шихардін, «...поза зважанням на такі об'єктивні реалії сучасного світу, як унікальна національна культура, соціокультурна, етнічна, конфесійна багатоманітність, будь-яка міжнародна та національна політика неминує стає безперспективною та катастрофічною. Толерантність веде вимогу цілісності через багатоманітність поля діяльності суб'єктів різної модельності, яка стає для кожного з них необхідністю існування» [17, с. 234].

Означення поняття толерантності доцільно вести від семантичного аналізу: так, слово походить від латинського *tolerantia* – йдеться про активне терпіння як окрему, стійку позицію людини, на відміну від іншого слова у латинській мові – *ratio* – теж терпіння, втім, пасивне і смиренне. П. Ніколсон у «Толерантність як моральний ідеал» розділяє три англійські позначення поняття – *tolerance*, *toleration* і *tolerationism*, серед яких перший термін – це толерантна дія, останній, на думку науковця, похідна, яку використовують як підсилувальний елемент, а власне *toleration* для П. Ніколсона – практичне застосування індивідом чи групами індивідів терпимості, особливо якщо мова йде про конфліктні ситуації [10, с. 129]. В українській мові найчастіше пояснення меж співвідношення та аналізу вимагають поняття терпимості та толерантності. На нашу думку, відмінність полягає переважно в тому, що перший термін – це пасивне сприйняття «інакшого», чого індивід не здатен зрозуміти, тоді ж як толерантність – це активний вияв готовності терпляче сприймати особливості, навіть якщо вони не викликають в індивіда чи суспільства схвалення.

До філософського аналізу «активного» поняття толерантності звернувся і російський вчений В. Лекторський, опираючись на те, що «...коли немає жодних можливостей для узгодження різних ціннісних орієнтацій та ідеологій, які протиставляються одна одній у нашому суспільстві, єдино можливою є лінія на об'єднання різних груп навколо вирішення конкретних проблем та при відсутності в сторону ідеологічних розбіжностей» [5, с. 25], запропонував чотири способи розуміння концепції толерантності:

- як байдужість – до існування плюралізму поглядів, які видаються менш важливими у контексті проблем суспільства загалом;
- як неможливість взаємопорозуміння – йдеться про існування взаємоповаги, але відсутність чіткого «плану» дій для індивіда;
- як поблажливе ставлення до слабкості інших (у поєднанні з насмішкою чи презирством);
- як розширення досвіду індивіда та критичний діалог, який може спричинити до зміни позицій та отримання нових знань.

Вартий уваги поділ на «сильне» та «слабке» поняття толерантності пропонує М. Хом'яков [14], який поєднує свою типологію з дослідженнями толерантності як філософсько-правового феномену у працях М. Уолцера та П. Ніколсона. Так, «слабке» розуміння толерантності опирається на тому, що це – ненавільницька повага та «дозвіл» іншому існувати у соціумі. М. Уолцер у праці «Про толерантність» зазначає, що назване поняття включає в себе відповідні мотиви – байдужість до несхожості, моральний стоїцизм, зацікавленість у відмінностях, а також їх сприйняття [11, с. 20–26].

На противагу «слабкому» підходу, «сильне» визначення «намагається максимально сфокусувати це поняття, відрізнивши його від байдужості... і беззастережного прийняття» [14]. Це трактування, яке, на нашу думку, найповніше відображає зміст та значимість поняття, можна знайти у праці «Толерантність як моральний ідеал» П. Ніколсона, американського філософа, для якого толерантність виступає самостійною цінністю та наділена шістьма основними характеристиками:

- 1) відхиленням – від того, що для суб'єкта толерантності видається стандартним та належним;
- 2) важливістю;
- 3) незгодою, яку висловлює суб'єкт толерантності;
- 4) владою, яка є у суб'єкта і яку він може використати для придушення чи знищення предмету незгоди;
- 5) невідторгненням, тобто дозволом на існування особливості;
- 6) благістю – толерантність – це благо [10, с.131].

Поняття толерантності також піддають аналізу крізь призму аксіологічного, ідеально-типового, «конфліктного», гносеологічного, екзистенційного, ксенологічного та інших підходів, втім, незважаючи на багатоманітність пояснень, необхідно усвідомлювати важливість толерантності як цінності та універсального принципу, який у сучасному світі постає важливою категорією в умовах глобалізації, зіткнення культур та у налагодженні політично-правового діалогу і є основою правового світогляду людини.

Своє нормативно-правове закріплення поняття толерантності на міждержавному рівні вперше отримало у «Декларації принципів толерантності» від 1995 р. – важливому міжнародно-правовому документі, який окрім визначення також надав три шляхи запровадження принципів толерантності – особистий, соціальний та державний. До слова, чи не найбільший акцент у Декларації зроблено саме на важливості останнього: йдеться про неупередженість законодавства, однакове застосування судово-процесуальних, адміністративних та правоохоронних норм, а також про освітній, соціальний та економічний розвиток громадянина без дискримінаційних ознак.

Ліберальну основу принципу толерантності можна прослідкувати власне у визначенні, запропонованому ст. 1 Декларації, за яким толерантність означає повагу і розуміння багатой різноманітності культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість, спілкування і свобода думки, совісті й переконань. Толерантність – це гармонія у різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, але й політична і правова потреба. Толерантність – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру та сприяє заміні культури війни культурою миру [2].

Ще одним закріпленням принципу толерантності як частини ліберальної філософсько-правової доктрини став міжнародний пакт ООН від 1996 рр. щодо громадянських і політичних прав, де у ст. 27 вказано, що в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою [7].

Висновки. Толерантність як відносно новий концепт у науці залишається «парадоксальною цінністю» за визначенням М. Хом'якова, адже з визначенням морально виправданої відмови особи від використання впливу на неприйнятні явища виникає логічне запитання: чи не перетвориться така відмова з морально прийнятною на «потурання злу», що особливо важливо у стосунках суспільства та плюралізму культур, які потребують окреслення меж толерантності [14]? Втім ми переконані, що відображення позицій ліберальної філософії в межах глобалізаційних процесів, відповідне правове підґрунтя (міжнародно-правові документи, їх ратифікація та подальший розвиток у внутрішніх правових актах) сприятимуть становленню принципу толерантності у якості частини політики демократичної держави та кращому його розумінню як ціннісної компоненти і основи взаєморозуміння культур.

Список використаних джерел

1. Lundberg E. *Tolerance: An introduction to the concept, the research and the anthology* / Erik Lundberg // *Mechanisms of tolerance: an anthology* / Erik Lundberg. – Stockholm: The Living History Forum, 2017. – 415 p.
2. Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс] // ЮНЕСКО – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503.

3. Ильинская С. Г. Теория толерантности: проблема выбора методологии / С. Г. Ильинская // Политическая теория, язык и идеология / отв. ред. Н. А. Романович. – М. : Российская ассоциация политической науки ; Российская политическая энциклопедия, 2008. – 487 с.
4. Лапаева В. В. Политико-правовая концепция Ю. Хабермаса (с позиций либертарного правопонимания) [Электронный ресурс] / В. В. Лапаева. – Режим доступа : <http://www.igpran.ru/articles/2964/>.
5. Лекторский В. А. Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с. 6. Мизес Людвиг фон. Либерализм в классической традиции / пер. с англ. А.В. Куряева. – М. : ОО «Соци-ум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001.
6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [Електронний ресурс] // ООН. – 1996. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043.7.
7. Назарова Ю. В. Философия политической толерантности в либерализме / Ю. В. Назарова. // Научные ведомости. – 2013. – С. 312–320. – (Сер. «Философия. Социология. Право»).
8. Назарчук А. В. От классической критической теории – к теории коммуникативного действия: (Смена парадигмы в социальной теории) / А. В. Назарчук // Вестник Моск. ун-та. Философия. – 1993. – № 4. – (Сер. 7).
9. Николсон П. П. Толерантность как моральный идеал / Питер П. Николсон // Толерантность. Исследования. Переводы. Информация. О книгах / науч. ред. М. Б. Хомяков. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2001. – 146 с. – (Вестник Уральского межрегионального института общественных наук ; 1/2001).
10. Уоллер М. Про толерантність / пер. з англ. М. Лупішко. – Харків : Видавнича група «РА-Каравела», 2003. – 148 с.
11. Фарман И. П. Социально-культурные проекты Ю. Хабермаса / И. П. Фарман // Ин-т философии РАН. – М., 1999. – 244 с.
12. Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992 – 252 с.
13. Хомяков М. Б. Толерантность – парадоксальная ценность / М. Б. Хомяков [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.jourssa.ru/2003/4/4aHomiakov.pdf>.
14. Чернушенко Д. А. Толерантність як світоглядна основа правосвідомості в умовах інформаційного суспільства / Д. А. Чернушенко. // Філософські та методологічні проблеми права. – 2013. – С. 94–103.
15. Шалин В. В. Право и толерантность: либеральная традиция в эпоху глобализации [Электронный ресурс] / В. В. Шалин, А. П. Альбов. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – Краснодар : Краснодарская академия МВД России, 2005. – 266 с. – Режим доступа : http://lit.lib.ru/a/alxbow_a_p/pravo.shtml.
16. Шихардин Н. В. Глобализация нетерпимости и ее альтернативы // Толерантность в культуре, этнических и межконфессиональных отношениях : Матер. межрегиональной научн-практ. конф. – Курган, 2003. – 260 с.

References

1. Lundberg, E. (2017) *Tolerance: An introduction to the concept, the research and the anthology*. Stockholm: The Living History Forum. [In English]
2. Декларация принципів толерантності [Declaration of Principles of Tolerance]. (n.d.) zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503 [In Ukrainian].
3. Il'inskaja, S. G. (2008). *Teorija tolerantnosti: problema vybora metodologii* [Theory of Tolerance: The Problem of Choice of Methodology] Moscow: Rossijskaja asociacii politicheskoi nauki; Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija [In Russian].
4. Lapaeva, V. V. *Politiko-pravovaja koncepcija Ju. Habermasa (s pozicij libertarnogo pravoponimaniya)* [The political and legal concept of Yu. Habermas (from the point of view of libertarian legal understanding)] <http://www.igpran.ru>. Retrieved from: <http://www.igpran.ru/articles/2964/> [In Russian].
5. Lektorskij, V. A. (2001) *Jepistemologija klassicheskaja i neklassicheskaja* [Classical and non-classical epistemology]. Moscow: Jeditorial URSS Publ. [In Russian].
6. Mizes Ljudvig fon. (2001) *Liberalizm v klassicheskoi tradicii* [Liberalism in the classical tradition]. Moscow: «Ekonomika» Publ. [In Russian].
7. Mizhnarodnyj pakt pro gromadjans'ki i politychni prava [International Covenant on Civil and Political Rights] (n.d.) zakon.rada.gov.ua. Retrieved from: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043 [In Ukrainian].
8. Nazarova, Ju.V. (2013) *Filosofija politicheskoi tolerantnosti v liberalizme* [Philosophy of Political Tolerance in Liberalism] *Nauchnye vedomosti. Serija Filosofija. Sociologija. Pravo – Scientific bulletins. Series Philosophy. Sociology. Law*, 312–320. [In Russian].

9. Nazarchuk, A.V. (1993) *Ot klassicheskoj kriticheskoj teorii – k teorii kommunikativnogo dejstvija: (Smena paradigmy v social'noj teorii) [From classical critical theory to the theory of communicative action: (The paradigm shift in social theory)]* *Filosofija – Philosophy*, 4. [In Russian].
10. Nikolson, P. P. (2001) *Tolerantnost' kak moral'nyj ideal [Tolerance as a moral ideal]*. Ekaterinburg: Ural. un-t Publ. [In Russian].
11. Uotsler, M. (2003) *Pro tolerantnist' [About Tolerance]*. Kharkiv: «RA-Karavela» Publ. [In Ukrainian].
12. Farman, I. P. (1999) *Social'no-kul'turnye proekty Ju. Habermasa [Socio-cultural projects of Yu. Habermas]*. Moscow: In-t filosofii RAN. [In Russian]
13. Habermas, Ju. (1992) *Demokratija, razum, npravstvennost' [Democracy, Reason, Morality]*. Moscow: Nauka Publ. [In Russian].
14. Homjakov, M.B. (2003) *Tolerantnost – paradoksalnaja cennost [Tolerance - value paradox]*. <http://old.jourssa.ru>. Retrieved from: <http://old.jourssa.ru/2003/4/4aHomjakov.pdf> [In Russian].
15. Chernushenko, D. A. (2013) *Tolerantnist yak svitoglyadna osnova pravosvidomosti v umovakh informatsijnogo suspil'stva [Tolerance as a world-view basis of legal consciousness in the conditions of the information society]* *Filosofski ta metodologichni problemi prava - Philosophical and methodological problems of law*, Pp. 94–103. [In Ukrainian].
16. Shalin, V. V. (2005) *Pravo i tolerantnost: liberalnaja tradicija v jepohu globalizacii [Law and Tolerance: a Liberal Tradition in the Era of Globalization]*. Krasnodar: Krasnodarskaja akademija MVD Rossii. – Retrieved from: http://lit.lib.ru/a/alxbow_a_p/pravo.shtml. [In Russian].
17. Shihardin, N. V. (2003) *Globalizacija neterpimosti i ee al'ternativy [Globalization of intolerance and its alternatives]*. Kurgan [In Russian].

Стаття надійшла до редакції 22.08.2018.